

Уляна Садова, Антоніна Ваврик

МІГРАЦІЯ, ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА СІМ'Я І ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблеми сучасної української міграції виступають об'єктом інтересу різних галузей наукових знань. Особливо плідними є дослідження вчених на предмет історичних, соціально-економічних, демографічних, етнокультурних та інших її чинників. Привертають увагу розробки, що стосуються геополітичних вимірів міграції. Адже саме територіальні переміщення людей часто детермінують можливості інтеграції держави в єдине ціле. Водночас значний потік наукових робіт абсолютно не вказує на вичерпність тематики. Навпаки, глобалізаційні виклики в організації життя та праці українських мігрантів відкривають щораз нові фокуси проблем. Прикладом цього є транснаціональні сім'ї та їх модифіковані функції в системі чинників гармонізації розвитку українського суспільства.

У спеціальній літературі поняття транснаціональної сім'ї ще не набрало належного оформлення. Логіка наукового пошуку підказує, що у цьому випадку найбільш коректно звернутись до наближених визначень, які існують у царині суспільних наук (демографії, соціології, психології) й запропонувати власне розуміння суті транснаціональної сім'ї. Так, *сім'я* – це найменша соціальна група (об'єднання) людей, заснована на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні (згідно розмежування ознак біологічної, територіальної, економічної сім'ї), члени котрої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і відповідальністю. *Дистантна сім'я* – специфічний тип сім'ї, заснованої на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено, намагаються зберегти соціальне середовище, яке їх пов'язує, емоційні зв'язки, почуття приналежності один до одного, взаємну турботу. Дистантною сім'єю вважається та, члени якої з різних причин перебувають один від одного на відстані. Саме таке визначення поняття знаходимо у працях Ф. А. Мустаєвої та І. М. Трубавіної. До цієї категорії вони зараховують і сім'ї трудових мігрантів, у яких один з батьків або ж обоє стали заробітчанами [1]. *Транснаціональні сім'ї* – це специфічний підвид (чи тип) дистантної сім'ї, заснованої на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено по різні боки державного кордону (кордонів), намагаються зберегти

соціальне середовище, яке їх пов'язує, емоційні зв'язки, почуття приналежності один до одного, взаємну турботу.

Соціально-психологічний мікроклімат та семантика функцій транснаціональної чи дистантної сім'ї досліджені мало. Вони лише недавно набули особливого інтересу у вітчизняній науці. Свідченням цьому є праці О. Двіжової [2], Г. Святненко [3], І. Трубавіної [4] та ін. Цікаві спроби систематизувати та класифікувати особливості саме українських дистантних сімей належить О. Пенішкевич³ [5].

Сім'я як економічне і соціокультурне явище зазнає впливу різних чинників. У сучасних умовах різке погіршення матеріального становища сім'ї є однією з причин, яка призводить до зростання кількості неблагополучних родин. Дослідники встановили, що останнім часом усе більше громадян України намагаються виїхати за кордон на постійне, тривале або тимчасове проживання, вбачаючи у цьому надійний шлях розв'язання багатьох життєвих проблем, передусім соціальних. Спонукальним мотивом до еміграції стає нижчий, ніж у сусідніх країнах, рівень життя. Глибинні причини та й соціальні мотиви цього явища визначаються економікою. Це можливість знайти роботу, поліпшити умови праці, знайти більш оплачувану роботу, змінити стиль життя, поліпшити матеріальний стан.

Транснаціональна сім'я, як і будь-яка інша, виконує цілу низку функцій – репродуктивну, комунікативну, виховну, регулятивну, економічну, господарсько-побутову, рекреативну та ін. Проте в умовах дискретності дії чинників простору і часу усі ці функції трансформуються. Часто саме простір і час обертаються основними ризиками пониження функцій транснаціональних сімей. Адже сім'я, як і будь-яка інша система, формується на основі зв'язків її членів. Коли зв'язки слабнуть, затухають, перериваються – сім'я гине. Для прикладу, пасивна репродуктивна функція веде до звуженого відтворення населення, поширення малих сімей, елімінації українських популяцій. Деформована економічна функція – до продукування девіантної поведінки, споживацтва, утриманства. Дезінформована виховна та регулятивна функція – до викривленого ставлення до влади, авторитету у сім'ї, до втрати власної ідентифікації з духовним началом

³ Пенішкевич О. вказує на те, що дистантна сім'я може утворюватися в результаті таких причин, як: заробітки, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю.

роду, його культури. Пасивна господарсько-побутова, рекреативна – до апатії в плані взаємодопомоги іншим людям, до ігнорування потреб в організації способу життя і відпочинку. Блокована комунікаційна функція – до утвердження міжособової дистанції між батьками і дітьми (як по лінії вербальної – письмо, парамова – сила, тембр голосу, інтонація, так і по лінії невербальної комунікації – символи, міміка, жести, мова тіла). Як тут не згадати слова З. Служинської, котра, досліджуючи проблеми збереження і відтворення роду людського в Україні, констатує, що «сім'я – це основне джерело відомостей про генетику людини. Аналіз розподілу ознак за ступенем кровного споріднення – головний метод вивчення закономірностей спадкової передачі ознак у людини, в т. ч. якостей людського фактора... Людину, яка не знала свого роду, вважали безрідною. Тому дітей ще змалечку навчали запам'ятовувати предків. Крім знань прародичів, треба було розуміти знаки, символи, одяг, імена предків, їх харчування та улюблені напої, міфологічні та історичні перекази, легенди, думи, пісні» [6].

В Україні такий тип сім'ї стає щораз більш поширеним явищем. На жаль, дані офіційної статистики не дають змоги оцінити його масштаби. Показовими є дані відомчої статистики. Так, нині лише 6% осіб, які трактують себе як українських трудових мігрантів, бездітні. На Львівщині нині зафіксовано понад 30 тис. дітей, батьки яких перебувають на заробітках. Це, діти, які вирости переважно в матеріальному достатку, але без уваги матері чи батька або й обох одночасно.

Якщо розглядати транснаціональну сім'ю крізь призму усіх можливих міграційних ризиків [7], то основну увагу слід звернути на проблеми, що торкаються дітей. В Україні гострота їх наростання має регіональні особливості. Так, щоб отримати наближені оцінки територіальної асиметрії явища, нами досліджено темпи росту кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – аналіз проведено у розрізі регіонів України в 2009-2010 рр. (рис. 1). Результати ще раз підтвердили припущення, про зростання, так би мовити, «міграційної декомунікації» (ізоляції) між близькими людьми найбільше саме в областях західного регіону України.

Очевидно, що діти не лише з транснаціональних, але з будь-яких інших територіально розсіяних (дистантних) сімей особливо переживають відсутність повноцінної сімейної комунікації, неможливість адекватно ідентифікуватися в традиційних сімейно-рольових статусах і моделях особистісного розвитку.

В умовах сучасної кризи як ніколи важливо пам'ятати, що у вихованні підростаючого покоління, формуванні особистості дитини особливого значення набуває виховний потенціал батьків. Якраз сім'я виступає найважливішим інститутом соціалізації та виховання. Тут діти набувають перших навичок взаємодії, засвоюють перші соціальні ролі, обдумують норми та цінності, а тип поведінки батьків впливає на формування у дитини першого і найбільш стійкого «образу Я», а згодом – адекватної самооцінки та розгалуженої й гармонійної Я-концепції.

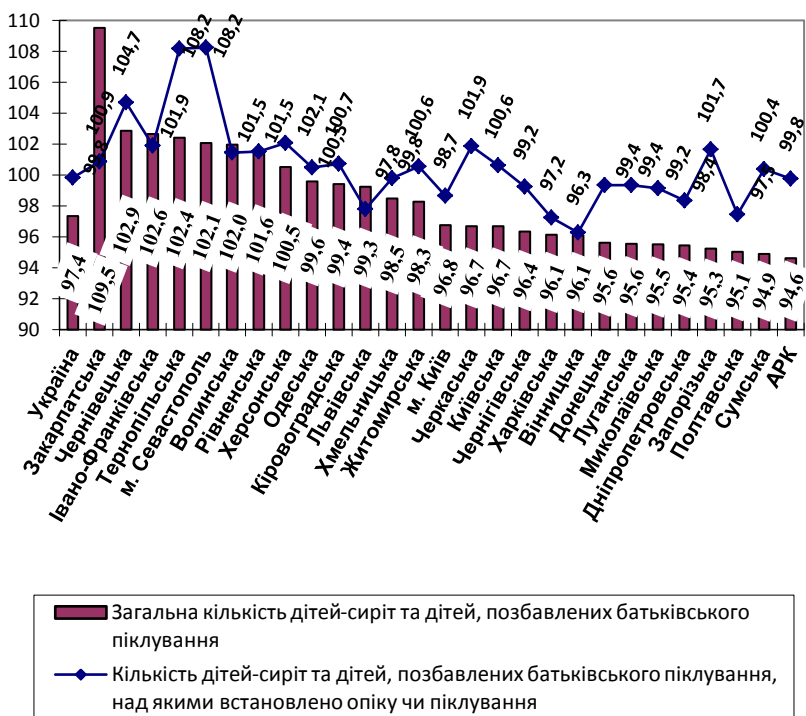

Рис. 1 Темпи росту кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в регіонах України (у тому числі тих, над якими встановлено опіку чи піклування) – 2010/2009 рр., %

Сім'я – це життєвий осередок, що плекає найвищу цінність людства – дітей, завдяки яким батько і мати мають можливості повторити та продовжити себе у своїх нащадках; святиня людського духу, благородних емоційних переживань – кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської й дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець; невисипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків. Вона є основою формування індивідуальних рис особистості, здійснення її первинної соціалізації, формування ціннісних орієнтацій, розвитку інтелектуальних та творчих здібностей, створення можливостей засвоєння різних варіантів соціального досвіду, безпосереднього залучення до культурних надбань і культуротворчих процесів, формування громадянської зрілості, екологічної культури, гендерної ідентичності як елементів духовності. До того ж сім'я як фундамент суспільства забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом духовного росту та матеріального добробуту людини. Саме в сім'ї закладаються основи виховання та формування особистості, через неї успадковуються духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні особливості [3].

Загальнонауковою нормою стало включення в аналіз сімейного життя таких психологічних факторів як емоційна єдність дитини з батьками, почуттєві взаємини між членами родини, атмосфера захищеності, бажаності, любові. Однак для сучасних сімей як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини є притаманним дефіцит безпосереднього спілкування батьків і дітей у родинному колі. Батьки, котрі не здатні проявити істинну любов і турботу до дітей, провокують у них внутрішній конфлікт. Він є наслідком невідповідностей в існуючому та бажаному стані саморозвитку, котрий у свою чергу породжений залежністю від своїх батьків, почуттям образ і невдоволеності. Цей конфлікт може призвести до формування у дитини базальної тривоги (відчуття самотності та безпорадності перед викликами потенційно небезпечного світу).

Транснаціональна сім'я є дзеркалом як національної економіки, так і морально-етичних норм суспільства. Мігруючи, батьки зосереджують зусилля на розв'язанні питань матеріального стану сім'ї. Проте такий їхній вибір часто обертається «пробудженням» дії чинників дезадаптації підлітка із соціальним середовищем,

деформацією природних умов становлення його особистісних рис [1]. Нерідко діти зростають з комплексом неповноцінності.

Так, в Україні більшість мігрантів мають двоє і більше дітей. Лише 6 % – бездітні. Соціологічні дослідження свідчать, що переважна більшість міграційних надходжень батьків у тій чи іншій мірі призначається саме для забезпечення життя та навчання їхніх дітей. Проте гроші, які передають батьки-мігранти своїм дітям, ті часто використовують бездумно. Більше того, діти, залишені батьками, стають агресивними, безвідповідальними, легковажними (пропускають уроки, підтримують контакти з сумнівними особами, вживають спиртне тощо).

У не менш складній ситуації опиняються й батьки. Часто дистатні сім'ї не витримують випробовування стосунків відстанню. «Закордон» змінює їх світоуяву і ментальність, породжує непорозуміння у сімейному житті. Нелегальні трудові мігранти рідко приїжджають до рідних, оскільки можуть втратити можливість потрапити за кордон знову.

Отже, діти заробітчани, або ж новітнє соціальне сирітство стало проблемою загальнонаціонального масштабу. Багато транснаціональних чи дистантних сімей неспроможні повною мірою реалізувати виховну функцію, сутність якої полягає в передачі дітям у процесі їхнього входження до системи суспільних відносин соціального досвіду, знань, норм поведінки, оскільки лише повноцінне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд. Про загрозливість ситуації свідчить і те, що багато дітей із цих сімей через бездоглядність й занедбаність передано в школи-інтернати та дитячі будинки, а деякі з них, залишившись без піклування батьків, поповнюють лави «дітей вулиці».

Загалом, діти трудових мігрантів мають ті ж проблеми, що і їхні однолітки. Однак через відсутність батьків у них виникає страх за долю батьків, неспокій, самотність. Надмірні спроби самоствердитися нерідко виливаються у девіантну поведінку та конфлікти. Діти, які бачать своїх батьків безпорадними і незахищеними, перестають сприймати їх як гарантів власної безпеки. Вони втрачають емоційний комфорт, який сім'я традиційно забезпечувала. Діти, яких виховує один із батьків, не можуть ідентифікувати себе, відтак можуть тяжіти до гомосексуальних стосунків у юності або виростають егоїстами (модель «нарциса»). Образа на батьків викликає у них почуття провини за

власну неповноцінність, а неконтрольована поведінка породжує послаблення волі, тягне за собою марнування часу, захоплення гральними автоматами (за ідеал беруть побачене). Фахівцям добре відомо, що психологічні травми, отримані у підлітковому віці, залишають глибокий слід у психіці несформованої дитини, яка вкрай потребує батьківської любові, підтримки, поради. Отож, як наслідок, у дітей, позбавлених батьківської опіки, гальмується нормальний розвиток.

В Україні проблема дітей, позбавлених батьківської опіки, давно переросла у ранг загальнонаціональної. Психологи використовують для їх виділення спеціальний термін – депривовані діти. Адже, як вони стверджують, це категорія дітей, якій довелося зазнати подвійної «зради» батьків. Найтипівішими варіантами такої сім'ї є від'їзд матері та алкоголізм й апатія батька, або ж створення обома батьками нових сімей [3]. Найчастіше мама, яка виїжджає за кордон, дітей залишає на батька або літніх родичів, які не можуть повноцінно доглядати їх через низку причин. Залишившись наодинці з дітьми, чоловіки часто виявляють роздратованість у спілкуванні з ними та близьким оточенням, нетерпимість до будь-яких проявів непослуху. Особливо важко сприймається батьком небажання дітей допомагати йому в домашній роботі, низька успішність дитини в школі, намагання відповісти грубістю і жорсткістю на прохання чи зауваження [2].

У низці держав світу, згідно національних законодавств, до дітей, позбавлених батьківського піклування, переважно відносять тих, які перебувають без батьків більше як півроку. Та досить часто батьки, їдучи на заробітки, залишають дітей на два-три роки, а іноді й на довший відтинок часу. Якщо діти молодшого шкільного віку залишаються з одним із батьків чи з дідусями та бабусями, то дітей старшого шкільного віку та підлітків часто залишають на далеких родичів чи сусідів. Саме у таких випадках до вікових життєвих криз дітей додаються ще й проблеми безконтрольності та безнаглядності. Якщо сім'я не має реальної можливості возз'єднатися і спільно проживати, то важко очікувати у ній гармонійного розвитку дітей. У дітей різко зростають ризики нервово-психічних захворювань, знижується здатність до адаптації. Вони не мають можливості засвоювати низку моральних загальнолюдських норм.

Особливі проблеми і страждання дітей виникають унаслідок розлучення батьків, оскільки втрачається структура сім'ї та виникає

страх перед невизначеним майбутнім. Вони характеризуються підвищеною емоційністю, неврівноваженістю, хворобливою чутливістю, які притаманні перехідному віку, і які у підлітка з розлучених сімей мають гіпертрофований характер, роблять його психіку особливо вразливою. Відчуття болю і сорому, власної неповноцінності, покинутості й самотності тривалий час не залишають дітей, вони стають грубими, роздратованими, некомунікабельними, втрачають інтерес до навчання. Діти із розлучених сімей відчують себе більш самотніми, ніж діти з повних родин. Це почуття виникає переважно через зниження інтересу батьків до своїх дітей, що дуже часто спостерігається під час розлучення.

Типовими характерологічними симптомами дітей, які виховуються у дистантних дисфункціональних сім'ях, є: 1) у підлітків з дистантних сімей акцентуовані гіпертимний, сенситивний та демонстративний типи характеру, у підлітків з повних сімей – інтровертний та збудливий типи акцентуацій характеру; 2) охарактеризувавши вплив тривалої відсутності батьків на формування агресивності підлітків, виявлено, що в них домінуючими є такі реакції, як образливість та почуття провини. У респондентів такої групи провідною є реакція «роздратування»; 3) за результатами співвідношення реактивної та особистісної тривожності у підлітків з дистантних сімей різниця спостерігається за проявом реактивної тривожності; 4) при дослідженні самооцінки, тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності виявлено, що підліткам з неповних сімей притаманний виражений певний рівень фрустрованості та тривожності; 5) ступінь самооцінки та самостановлення у дітей трудових емігрантів вищий, ніж у підлітків з повних сімей [5]. Аналіз особистісних рис характеру дає підставу стверджувати, що для підлітків з дистантних сімей характерна критичність, нерішучість, дратівливість, нестійкість в інтересах та поглядах, егоїстичність, напруженість та легка збудливість. Діти трудових мігрантів проявляють вищі показники за критеріями самокритики, морально-етичного й соціального Я та інших параметрів психоструктури.

На високій цінності родинного виховання дітей акцентують увагу американські вчені. Так, саме з їх подачі у суспільстві пропагуються наступні педагогічні істини: якщо діти живуть в умовах постійної критики, вони навчаються засуджувати; якщо діти живуть в умовах ворожнечі, вони навчаються насильству; якщо за вчинки дітей постійно

соромлять, вони навчаються почувати постійну провину; якщо діти живуть в умовах толерантності, вони навчаються терплячості; якщо дітей підтримують, вони навчаються впевненості у собі; якщо дітей схвалюють, вони навчаються самоповаги; якщо живуть в умовах справедливості – навчаються бути справедливими; якщо живуть у безпеці – навчаються довіряти; якщо живуть з визнанням – навчаються дружельюбності. В умовах толерантного виховання життя дитиною сприймається легко, з довірою [8].

Українська родина є органічною частиною нації, першоджерелом становлення громадянина та патріота. Виховання в сім'ї є початком життєвого циклу і позначається на подальшій долі дитини: якою була атмосфера сімейного життя, таким буде і її життя у дорослому віці. Для дитини батьки є першими носіями моральних, національних, суспільних, сімейних цінностей, що реалізуються у їхніх вчинках, у ставленні до довкілля та до інших людей. Відтак, проблема дезінтегруючого впливу трудової міграції на становлення особистості дитини в умовах транснаціональної сім'ї – актуальна і потребує вирішення. Очевидно, зазначеними питаннями повинні займатися різні органи – як державні, так і позадержавні. Зі сторони держави – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції України та інші відомства, так і місцеві громади. Особливу (ключову) роль повинні відігравати родини трудових мігрантів. Кожна сім'я має залишатись головною ланкою у вихованні дитини: забезпечувати їй матеріальні та психолого-педагогічні умови для фізичного, морального й духовного розвитку. Для належного виконання своїх функцій дистантна чи транснаціональна сім'я потребує уваги як на регіональному, так і на державному рівні.

Низка питань в Україні стосується державно-правового супроводу розвитку транснаціональних сімей. Зокрема, у сімейному кодексі має бути окремо визначене право оформлення батьками на інших осіб тимчасової опіки на час їхнього перебування за кордоном. Слід упорядкувати статистику сімей заробітчанин та дітей-соціальних сиріт для чіткої координації роботи з ними; спростити візові бар'єри, що сприятиме частим контактам у родинах. Для підтримки дітей, які опинилися у складних соціально-психологічних умовах, варто використовувати роботу психологічних центрів, телефон довіри та інші

соціальні служби, де можна отримати професійну допомогу. Полегшити соціальне сирітство у селах та невеликих містечках можливо, зокрема, шляхом відновлення роботи їх соціальної інфраструктури, підвищення ролі церкви та залучення засобів масової інформації.

Очевидно, щоб в Україні ефективно вирішити проблему дітей мігрантів, слід забезпечити повноцінну реалізацію різних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики держави. У середині країни – це політика реформи оплати праці (як засіб кардинального зменшення економічної міграції), політика створення нових робочих місць, політика гармонізації національного пенсійного забезпечення із системами інших держав, розробка й реалізація загальнодержавної програми дій щодо захисту прав і свобод трудових мігрантів за кордоном; політика сприяння місцевим органам влади спільно з органами юстиції, освіти, науки та іншими зацікавленими відомствами у внесенні проектів змін і доповнень у нормативно-розпорядчі акти України щодо посилення виховної роботи у середовищі дітей мігрантів.

У зовнішній політиці української держави особливого значення набуває прискорення роботи у сфері укладення міждержавних угод про визнання освітнього, кваліфікаційного рівня мігрантів з України; легалізації перебування мігрантів і доступу до соціального пакету у країні перебування; гармонізації пенсійного забезпечення; створення навчальних закладів з можливістю вивчення рідної мови; сприяння поширенню практики створення нових типів соціальних закладів для дітей, дитячих містечок, центрів соціально-психологічної реабілітації безпритульних дітей, центрів матері та дитини, соціальних гуртожитків і т. п.; сприяння організації дозвілля дітей трудових мігрантів, у т. ч. шляхом створення гуртків і клубів спортивного, скаутського, мистецького та іншого спрямування, етно-туристичних, лицарських і ін. клубів рольових ігор; підвищення якості підготовки фахівців (мас-медіа, працівників школи, діячів церкви та ін.), які б могли виступати авторитетом для дітей трудових мігрантів.

Загалом, для вирішення проблем сучасної української міграції необхідно врегулювати трудові відносини, створити безпечні умови, гідний рівень оплати та розширити сфери застосування праці. Доцільно заснувати Всеукраїнську громадську Раду з питань трудової міграції з метою постійного моніторингу інформації, координації зусиль щодо організації і проведення заходів, громадського контролю за

реалізацією відповідних планів діяльності, напрацювання і внесення пропозицій для покращення роботи з трудовими мігрантами.

Сучасна міграція є невід'ємним характерним явищем глобального світу, яке ставить нові виклики перед суспільством. Незважаючи на те, що цей процес пов'язаний зі значними негативними проявами, міграційні потоки зупинити неможливо. Відтак необхідно спрямувати їх у русло, за яким буде шануватися гідність особи, свобода вибору при опорі на аксіому, згідно з якою духовний аспект життя особистісної та суспільної самореалізації людини має набагато більший пріоритет, ніж матеріальний.

Література:

1. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, І. І. Цушко. – К.: ФОР «Купріянова», 2007. – 240 с.
2. Двіжова О. В. Засоби корекції емоційно-почуттєвої сфери дітей та підлітків із дистантних сімей / О. В. Двіжова, М. І. Тютюник. – Чернівці: Рута, 2006. – 214 с.
3. Святненко Г. В. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Г. В. Святненко, Л. С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – 92 с.
4. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І. М. Трубавінна. – К.: Фоліо, 2003. – 114 с.
5. Пенішкевич О. Подолання важковиховуваності у дітей із дистантних сімей / О. Пенішкевич – К.: Сяйво, 2004. – 520 с.
6. Чепига М. П. Плекаймо інтелектуальну еліту. Навч. посіб./ М. П. Чепига. – Л.: Тріада плюс, 2007. – 536 с.
7. Служинська З. Рід людський в Україні. – Львів, 1995. – 114 с.
8. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Інститут регіональних досліджень; Наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с.